

Наталія ФІЛОНЕНКО

*кандидат філологічних наук, доцент
науковий співробітник відділу української літератури
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9815-8927>
e-mail: filonenko78@ukr.net*

КОНЦЕПТ «ВОРОГ» У РОМАНІ АНДРІЯ КУРКОВА «СІРІ БДЖОЛИ»

Окреслено значення образу ворога в розвитку цивілізації і літератури. За мету визначено проаналізувати особливості авторського розкриття концепту «ворог» у романі А. Куркова «Сірі бджоли», присвяченого життю двох колишніх однокласників у «сірій зоні» на Донеччині та кримських татар в анексованому Криму. З'ясовано, що у творі концепт «ворог» стає одним зі сюжетотвірних і конструється не лише парюю ворогів дитинства – Сергій Сергійович та Пашка Хмеленко, – а й епізодичними персонажами («сепарів», російських найманців, феєсбешників) та самого Сергія Сергійовича і кримських татар уже у сприйнятті окупаційною владою Криму. Встановлено, що концепт «ворог» виконує образотворчу функцію, зокрема допомагає авторові означити національну ідентичність, громадянську позицію та систему цінностей центрального персонажа. Спостережено, що екзистенційна ситуація виживання в умовах війни й окупації сприяє переосмисленню попереднього життя, ставлення до оточення (зокрема і представників іншої національності), уявлення про ворогів та своїх/чужих; виводить із зони підсвідомого й оприявнює почуття патріотизму та відчуття належності до певної національності, країни, культури, незалежно від території проживання.

На основі аналізу стосунків центральних персонажів виснувано, що, попри відмінності в поглядах на «своїх», вони не стають ворогами у військовому сенсі слова, адже один для одного є «своїми» і мають спільну мету – зберегти село, щоб колись до нього повернулися мешканці.

Зауважено, що А. Курков у романі вперше порушив проблему сприйняття мешканців окупованих територій Донецької і Луганської обл. в інших регіонах України не лише як чужаків, а й як винуватців війни та ворогів.

Виснувано, що в романі А. Куркова «Сірі бджоли» концепт «ворог» моделюється через образ «чужого», при цьому не кожен «чужий» для наратора стає ворогом, як і не кожен «свій» є другом.

Ключові слова: концепт, наратор, ворог, наш, свій, чужий, «сіра зона», війна, кримські татари, Андрій Курков.

Умберто Еко (Umberto Eco) в есеї «Створи собі ворога» висловлює припущення, що людина не може обходитися без ворогів, що постать ворога неунікненна в цивілізаційному процесі (Еко, 2014, с. 18), а проаналізувавши анонімну «Секретну доповідь із “Залізної гори” про можливість і бажаність миру», опубліковану у США 1968 р.,

де йшлося про те, що лише війна є основою для гармонійного розвитку суспільства, доходить висновку, що творити ворога необхідно постійно й інтенсивно (Еко, 2014, с. 19). І справді, концепт «ворог» – основа більшості фольклорних і літературних епічних та драматургічних сюжетів у всіх народів від найдавніших часів і до сьогодні. Природно, що образ ворога детальніше або схематичніше виведений не лише в художніх творах про сучасну російсько-українську війну, а й про життя на окупованих територіях: «Художник війни» Максима Бутченка (Бутченко, 2015), «Доця» Тамари Горіха Зерня (Горіха Зерня, 2019), «Інтернат» Сергія Жадана (Жадан, 2017), «Муха в окропі на окупованій території» Людмили Охріменко (Охріменко, 2023) та ін.

Цікавий приклад інтерпретації цього концепту – роман Андрія Куркова «Сірі бджоли», виданий 2018 р. Попри те, що сучасна воєнна українська література відразу стала об'єктом багатьох ґрунтовних літературознавчих досліджень, поки що науковці не зверталися до розгляду концепту «ворог» як одного зі складників надконцепту «війна», хоча лінгвістичні (Олеся Барташук «Вербалізація міні-концепту “ворог” у творах сучасних вітчизняних авторів про військові дії в зоні ООС» (Барташук, 2023)) та журналістикознавчі (Аліна Червінчук «Концепт “ворог”: репрезентація в українській воєнній документалістиці (2015–2018 рр.)» (Червінчук, 2021)) розвідки вже з'явилися. Тож мета статті – проаналізувати особливості авторського розкриття концепту «ворог» у романі А. Куркова «Сірі бджоли».

Роман А. Куркова – перший твір в українській літературі про життя в «сірій зоні». У міжнародних відносинах цим поняттям «описують простір між миром і війною, у якому державні та недержавні актори беруть участь у конкуренції» (Сіра зона), а «британський міністр оборони Бен Воллес [Ben Wallace] назвав сіру зону “підвищеною землею між миром і війною”» (Сіра зона). У нашому медійному просторі й широкому вжитку це поняття з'явилося 2014 р. і позначає території, на яких, попри небезпеку, продовжують залишатися цивільні мешканці та які або перебувають між лініями укріплення ворожих сторін, або їх не контролює ані українська влада, ані загарбники, така собі «нічия територія», на яку вільно можуть заходити окупанти, діяти ворожі диверсійно розвідувальні групи, але й наші розвідники або військові-відчайдухи також туди навідуються. У першій половині твору події відбуваються у с. Мала Староградівка на Донеччині, неподалік Горлівки. Авторів йшлося про те, щоб показати не війну як таку, не героїв у боротьбі з агресором, не зрадників і покидьків, а пересічних людей, які адаптувалися до життя, здавалося б, у неможливих умовах. У такому сюжеті цілком правдиво й реалістично центральним персонажем стає пара непримиренних із дитинства ворогів – Сергій Сергійович, наратор, і його однокласник Пашка Хмеленко. Отже, концепт «ворог» у романі сюжетотвірний, але конструюється не лише згаданою парою, а й епізодичними персонажами: «сепарами», російськими найманцями, фесбешниками, навіть бджолами, а також самим Сергієм Сергійовичем і кримськими татарами вже у сприйнятті окупаційною владою Криму. Об'єднання всіх цих образів в один концепт зроблене на підставі визначення цього терміна, яке запропонував Сергій Аскольдов-Алексєєв (Сергей Аскольдов-Алексеев): концепт – «мисленнєве утворення, яке заміщує нам у процесі думки невизначену множину предметів того самого роду» (Белінська, 2021, с. 27). Тож розгляньмо ці групи окремо.

Центральна опозиційна пара в романі – вже згадані колишні однокласники, чия ворожнеча була закладена волею обставин і до певного часу вважалася непримиренною, проте так і не стала концептуальною та запеклою: у класі із хлопців були

лише вони, а решта – семеро дівчат. Звичайно, вони могли бути й друзями, але, зі слів персонажа-наратора, через Пашкин характер не стали. Сергійович за 40 років уже пробачив усі кривди, заподіяні однокласником, а ось забути не зміг, тому продовжував сприймати «сусіда з вулиці Шевченка» вороже. Проте залишившись удвох на все село, їм волею-неволею довелося спілкуватися, налагоджувати стосунки – і поступово Сергійович починає називати Пашку «ворог-приятель», бо «слово “ворог”, яке він у своїх думках іноді стосовно Пашки вживав, давно втратило свій військовий смисл. ... З ворогами хіба розмовляють? З ворогами хіба сваряться? Горілку хіба з ними п'ють? Допомагають їм вікна склити?» (Курков, 2018, с. 126). Але таке ситуативно вимушене налагодження стосунків усе ж не зробило їх друзями, адже тепер між ними виникає світоглядне протистояння, яке не переростає у війну лише в силу особливостей характерів персонажів і потребу вижити. Пашка зайняв проросійську позицію, тому підтримує дружні стосунки із сепаратистами-бойовиками та російськими найманцями, всіяко намагається їм сприяти в боротьбі з «українами», бо для нього вони «наші». Саме на наповненні персонажами змістом поняття свій/чужий А. Курков переважно й вибудовує концепт «ворог». І якщо образ Пашки в цьому плані однозначний та зрозумілий, то образ Сергія Сергійовича репрезентує тип мешканця Донбасу, для якого «не все так однозначно» і «Росія нам не ворог», який «не цікавиться політикою», для якого є Східна й Західна України, а від 2014 р. «у Києві щось не до ладу», «дурість» якась (Курков, 2018, с. 21–22). При цьому він ідентифікує себе громадянином України: коли Сергійович з окупованої території проїхав за дорожній знак «Ви в'їжджаєте до Запорізької області», то на очах у нього виступили сльози; за першої нагоди цікавиться новинами й «перейменовує» свою вулицю на Шевченка, а Пашкину – на Леніна (у селі – лише ці дві вулиці, а їхні назви символізують світоглядні моделі українців). Проте єдині «наші» для нього – це бджоли, адже Сергійович, як і чимало українців, аполітичний, намагається всіяко дистанціюватися від війни та сприймає себе лише її вимушеним жителем. Та, попри позірну незалученість у збройно-політичний конфлікт, він уникає контактів із бойовиками, натомість охоче спілкується з українським військовим Петром, який інколи потай приходив до нього додому, хвилюється, коли від того довго немає відповіді на повідомлення, щиро засмучується, розуміючи, що це може означати лише його загибель, і так само щиро радіє й запрошує в гості, коли Петро нарешті телефонує. Але найяскравіше проукраїнську позицію Сергійовича демонструє знищення власноруч вулика із бджолами – найдорожчого в його житті, бо пасічник остерігається, що феєсбешники зробили з них «біологічну зброю» або вмонтували до вулика якусь техніку для стеження «за нашою війною» (Курков, 2018, с. 298). Проте, незважаючи на протилежні громадянські позиції, Сергійович та Пашка так і не стають ворогами у військовому сенсі цього слова, адже сприймають один одного як «свого», їх продовжує об'єднувати спільне минуле, спільні інтереси й мета – утримувати в селі життя, щоб колись, після закінчення війни, до нього повернулися мешканці.

Загалом, складається враження, що Сергійович – типовий радянський українець, який відрізняє себе від інших національностей, хоча і сприймає їх як братів, але при цьому добре знає межі власної землі. Саме тому він без жодних внутрішніх застережень вирішує вивозити своїх бджіл на літо до анексованого Криму, де мешкає його випадковий знайомий – пасічник Ахтем Мустафаєв. Ані російських прикордонників на в'їзд на півострів, ані феєсбешників Сергійович не сприймає як ворогів,

окупантів. Він узагалі живе в дещо ідеалізованому світі за принципом: якщо ти не «створив» собі ворога, то й у тебе немає ворога (Курков, 2018, с. 291). У нього виникає лише природний для більшості людей страх спілкування із представниками силових структур. А ось сам Сергійович для цих силовиків поступово із просто «чужого» стає ворогом, адже підтримує позиції кримських татар. Хоча робить він це аж ніяк не з ідейних переконань, а із суто людяного ставлення до ближнього, із вдячності, із природної потреби допомагати іншим, тож, перефразовуючи рядки з вірша Олександра Ірванця, можна сказати, що Сергійович – гарна людина й кепський громадянин.

Як уже зазначено, для Сергія Сергійовича російські найманці, військові, прикордонники, феесбешники й поліцейські не є ворогами (у його свідомості присутній єдиний ворог – Пашка), але він сприймає їх як будь-якого «чужого» насторожено, а їхня ворожа сутність, у військовому сенсі слова, передається в авторських характеристиках і повторює сформоване в українському суспільстві ще від 2014 р. уявлення про російських силовиків. Єдиний ворог у Криму для росіян – кримські татари, адже для них півострів – «священна православна російська земля» (Курков, 2018, с. 276), а значить, татари-мусульмани як іновірці є не просто «чужими» – вони автоматично стають ворогами, що підлягають або винищенню, або виселенню, адже, як зазначав У. Еко, «із давніх-давен ворогів творили не так із тих чужаків, які дійсно несуть нам безпосередню загрозу, як із тих, кого вигідно комусь такими подати, хоча напругу вони не загрожують» (Еко, 2014, с. 9). Хоча Сергійович також сприймає татар як чужаків (адже усвідомлює, що мають зовсім іншу віру й невідому йому культуру, незрозумілу мову), усе ж вони для нього передовсім просто люди, і ставиться він до них так, як на те заслуговують їхні вчинки. Тому він не розуміє, у чому вина Ахтема, хоча й підозрює, з легкої подачі феесбешника, що той «у політику поліз, проти сил, від яких бігти і ховатися треба» (Курков, 2018, с. 237); чому не відпускають Бекира, адже Сергійович пояснив, що це він приніс родині Мустафаєвих свічки, а не хлопець обікрав церкву; як можна виселяти татар із Криму, якщо це їхня земля й іншої Батьківщини в них немає. Проте росіяни, на відміну від Сергійовича, не мислять категоріями справедливості, їм не відомий гуманізм, тому й до пасічника, який «лізе в чужі справи», ставлення зі зверхньо-зневажливого змінюється на ворожо-агресивне.

У романі А. Курков одним із перших в українській літературі порушив проблему сприйняття як «чужих» у значенні ворогів біженців із Донбасу (власне, на них наче-пили ярлик-узагальнення «донецькі») жителями інших регіонів України. Таким «донецьким» Сергійович стає для мешканців села сусідньої Запорізької обл., де він спочатку облаштував свою пасіку. Хоч як не намагався пояснити, що він із «сірої зони», а не «донецький» і не біженець, а лише на літо вивіз бджіл на безпечну територію, але саме його контужений атівець Валик звинувачує в загибелі на Донбасі односельця Сашка Самоїленка. Сергійович і сам почувається чужим серед цих людей, тому й не пішов на поминки, що розцінили як неповагу, як образу, а значить це зробило його не просто чужим, а ворогом. І таке сприйняття пасічника лише посилилося після того, як п'яного Валика вкусила в око бджола Сергійовича і він осліп. Відтак уже більшість селян ставиться до Сергійовича вороже, а тому йому доводиться поїхати, щоб не наражати на небезпеку себе, а головне – бджіл.

Отже, як можна побачити, у романі А. Куркова «Сірі бджоли» концепт «ворог» моделюється через образ «чужого», при цьому не кожен чужий стає ворогом, як,

наприклад, Сергій Сергійович і кримські татари, а «свій» може легко перетворитися на ворога. Образи ворогів виконують у творі не лише сюжетотвірну роль, а й образотворчу, зокрема дали змогу авторові означити національну ідентичність, громадянську позицію та систему цінностей центрального персонажа – пасічника Сергійовича, адже, як зазначає У. Еко, «мати ворога важливо не лише для визначення власної ідентичності, але й для того, аби випробувати нашу систему цінностей і продемонструвати їх оточуючим» (Еко, 2014, с. 8). І це попри те, що Сергійович зображений людиною, що свідомо й відверто дистанціюється від громадсько-політичного життя країни й регіону, майже 3 роки живе в інформаційному вакуумі й не відчуває від цього особливого дискомфорту, ніколи не займався самоосвітою та саморозвитком, окрім самовдосконалення бджоляра, до 49 років не виїжджав за межі Донецької обл. і не цікавився іншими регіонами.

Показово, що А. Курков, дотримуючись життєвої правди, не лише залишає фінал твору відкритим, а й протягом розвитку сюжету не робить спроб змоделювати шляхи примирення між «ворогами-приятелями» Сергійовичем і Пашкою, руйнування межі свій/чужий між громадянами України різних національностей та з різних регіонів. Можливо, у такий спосіб автор залишив собі простір для продовження роману, коли саме життя окреслить хоч якісь сценарії вирішення цієї проблеми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Барташук, О. (2023). Вербалізація міні-концепту «ворог» у творах сучасних вітчизняних авторів про військові дії в зоні ООС. *Війна і література. Збірник праць Міжнародної наукової конференції (Черкаси, 27–28 квітня 2023 р.)*. Черкаси, 184–197.

Белінська, Ю. (2021). Поняття літературного концепту: проблеми трактування. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія», 47*, 25–30. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2021.47.3>

Бутченко, М. А. (2015). *Художник війни*. Харків: Фоліо.

Жадан, С. (2017). *Інтернат*. Чернівці: Меридіан Чернівці.

Курков, А. Ю. (2018). *Сірі бджоли* (Л. А. Ісаєнко, пер. з рос.). Харків: Фоліо.

Охріменко, Л. (2023). *Муха в окропі на окупованій території*. 3-тє вид., доп. Харків: Відкриття; Київ: Поліпрінт.

Сіра зона (міжнародні відносини). (б. р.). *Wikipedia*. [https://www.google.com/search?sca_esv=d620e9c68447bd3d&rlz=1C1BNSD_enUA965UA965&q=http://uk.wikipedia.org/%D0%A1%D1%96%D1%80%D0%B0_%D0%B7%D0%BE%D0%BD%D0%B0_\(%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96_%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B8\)&nfpr=1&sa=X&ved=2ahUKewi5m9O2hPCKAxXGUXcKHeKhHNCQvgUoAXoECA0QAg](https://www.google.com/search?sca_esv=d620e9c68447bd3d&rlz=1C1BNSD_enUA965UA965&q=http://uk.wikipedia.org/%D0%A1%D1%96%D1%80%D0%B0_%D0%B7%D0%BE%D0%BD%D0%B0_(%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96_%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B8)&nfpr=1&sa=X&ved=2ahUKewi5m9O2hPCKAxXGUXcKHeKhHNCQvgUoAXoECA0QAg)

Тамара Горіха Зерня. (2019). *Доця*. Київ: Білка.

Червінчук, А. (2021). Концепт «ворог»: репрезентація в українській військовій документалістиці (2015–2018 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика, 49*, 90–98. DOI: <https://dx.doi.org/10.30970/vjo.2021.49.11063>

Еко, У. (2014). *Сотвори себе врага. И другие тексты по случаю (сборник)* (М. Я. Визель, Я. А. Арькова, Е. А. Степанцова, пер. с итал.). Москва: «Corpus (ACT)».

REFERENCES

- Bartashuk, O. (2023). Verbalizatsiia mini-kontseptu «voroh» u tvorakh suchasnykh vitchyznianskykh avtoriv pro viiskovi dii v zoni OOS. *Viina i literatura. Zbirnyk prats Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Cherkasy, 27–28 kvitnia 2023 r.)*. Cherkasy, 184–197 (in Ukrainian).
- Belinska, Yu. (2021). Poniattia literaturnoho kontseptu: problemy traktuvannia. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Filolohiia»*, 47, 25–30. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2021.47.3> (in Ukrainian).
- Butchenko, M. A. (2015). *Khudozhnik voïni*. Kharkov: Folio (in Russian).
- Zhadan, S. (2017). *Internat*. Chernivtsi: Merydian Chernovits (in Ukrainian).
- Kurkov, A. Yu. (2018). *Siri bdzholy* (L. A. Isaienko, Trans.). Kharkiv: Folio (in Ukrainian).
- Okhrimenko, L. (2023). *Mukha v okropi na okupovanii terytorii* (3rd ed.). Kharkiv: Vidkryttia; Kyiv: Poliprint (in Ukrainian).
- Sira zona (mizhnarodni vidnosyny). (n. d.) *Vikipediia*. [https://www.google.com/search?sca_esv=d620e9c68447bd3d&rlz=1C1BNSD_enUA965UA965&q=http://uk.wikipedia.org/%D0%A1%D1%96%D1%80%D0%B0_%D0%B7%D0%BE%D0%BD%D0%B0_\(%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96_%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B8\)&nfpr=1&sa=X&ved=2ahUKEwi5m9O2hPCKAxXGUXcKHeKhHNcQvgUoAXoECA0QAg](https://www.google.com/search?sca_esv=d620e9c68447bd3d&rlz=1C1BNSD_enUA965UA965&q=http://uk.wikipedia.org/%D0%A1%D1%96%D1%80%D0%B0_%D0%B7%D0%BE%D0%BD%D0%B0_(%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96_%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B8)&nfpr=1&sa=X&ved=2ahUKEwi5m9O2hPCKAxXGUXcKHeKhHNcQvgUoAXoECA0QAg) (in Ukrainian).
- Tamara Horikha Zernia. (2019). *Dotsia*. Kyiv: Bilka (in Ukrainian).
- Chervinchuk, A. (2021). Kontsept «voroh»: reprezentatsiia v ukrainskii voïennii dokumentalistytsi (2015–2018 rr.). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia Zhurnalistyka*, 49, 90–98. DOI: <https://dx.doi.org/10.30970/vjo.2021.49.11063> (in Ukrainian).
- Eko, U. (2014). *Sotvori sebe vraga. I drugie teksti po sluchayu (sbornik)* (M. Ya. Vizel, Ya. A. Arkova, & Ye. A. Stepantsova, Trans.). Moskva: «Corpus (AST)» (in Russian).

Nataliia FILONENKO*PhD (Philology), Associate Professor**Research Fellow of the Department of Ukrainian Literature**I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9815-8927>**e-mail: filonenko78@ukr.net***THE CONCEPT OF «ENEMY» IN THE NOVEL ANDRIY KURKOV'S
«GRAY BEES»**

The article outlines the significance of the image of the enemy in the development of civilization and literature. The aim is to analyze the features of the author's disclosure of the concept of «enemy» in A. Kurkov's novel «Grey Bees», dedicated to the life of two former classmates in the «gray zone» in Donetsk region and the Crimean Tatars in the annexed Crimea. In the work the concept of «enemy» becomes one of the plot-creating ones and is constructed not only by a couple of childhood enemies – Serhii Serhiyovych, a beekeeper, and Pashka Khmelenko – but also by the episodic characters of «separ»,

Russian mercenaries, FSB agent, as well as Serhii Serhiyevich himself and the Crimean Tatars are already perceived by the occupation authorities of Crimea. This concept also performs an illustrative function, in particular, it helps the author define the national identity, civic position and value system of the central character. It was observed that the existential situation of survival in the conditions of war and occupation contributes to rethinking the previous life, attitudes towards others (in particular, representatives of other nationalities), ideas about enemies and one's own/strangers; it also removes from the zone of the subconscious and manifests a sense of patriotism and a sense of belonging to a certain nationality, country, culture, regardless of the territory of residence.

Based on the analysis of the relationships of the central characters, it was concluded that despite the difference in their views on «their own» (for the apolitical Serhiy Serhiyevich, they are bees, while Pashka identifies himself with local militants and Russian mercenaries), they do not become enemies in the military sense of the word, because to each other they are «theirs» and have a common goal – to preserve the village so that one day the residents will return to it.

The article notes that in his novel A. Kurkov for the first time raised the problem of the perception of residents of the occupied territories of Donetsk and Luhansk regions in other parts of Ukraine not only as foreigners, but as perpetrators of war and enemies.

Accordingly, in the novel by A. Kurkova's «Grey Bees» the concept of «enemy» is modeled through the image of a «stranger», while not every «stranger» becomes an enemy for the narrator, just as not every «friend» is a friend.

Key words: concept, narrator, enemy, our, own, stranger, «gray zone», war, Crimean Tatars, Andriy Kurkov.